

SANNING ELLER RÄTTVISA?

// OM ÖVERGÅNGSRÄTTVISANS DILEMMAN //

Text: Joakim Molander

Under de senaste decennierna har antalet konflikter och krig mellan stater minskat. Dagens konflikter är i stället oftast interna. Det kan röra sig om inbördeskrig som i Libyen eller Syrien, gerillakrig som i Demokratiska republiken Kongo, Afghanistan eller Colombia, folkmord som i Bosnien och Rwanda eller statliga övergrepp gentemot den egna befolkningen som i Sydafrika och Sudan. När den kritiska fasen i konflikter av det här slaget är över ställs de aktuella länderna inför frågan hur de ska kunna bygga fredliga samhällen där medborgarna kan känna någon form av basal trygghet. Det är en svår uppgift eftersom förtroendet för staten i många fall eroderat. Även tilliten mellan människor kan vara allvarligt skadad. Processer som syftar till att i sådana situationer återupprätta statens legitimitet och bygga förtroende mellan människor går under beteckningen *transitional justice*, eller övergångsrättvisa. Övergångsrättvisan bygger på fyra huvudprinciper: att straffa förövarna, att genom exempelvis sanningskommissioner försöka skapa en gemensam bild av vad som hänt under en konflikt, att bygga minnesmärken och minneshögtider över konfliktens offer och att på något sätt kompensera offer och deras anhöriga.

Arbetet med övergångsrättvisa är emellertid sällan okontroversiellt. Ett slående exempel på detta är de så kallade Gacaca-rättegångar som genomförts i Rwanda efter folkmordet. 2005, elva år efter folkmordet 1994 då uppemot en miljon tutsier mördades av majoritetsgruppen hutu, inleddes Gacaca-rättegångar i över 12 000 lokala "domstolar" där processerna byggde på lokala medlingstraditioner och leddes av juridiska lekmän. När processerna avslutas 2012 hade 1,2 miljoner fall prövats i Gacaca-domstolarna.

Omdömet om domstolarna är mycket brokigt. Den rwandiska staten har sett dem som en enorm framgång. Bland annat framhåller man att många av de förövarna som suttit lång tid i överfulla fängelser kunde släppas efter att de erkänt sina brott, och därefter kunnat återvända till sina hembyar där de ofta fått ge någon form av kompensation till sina offer. Vidare har i stort sett hela Rwandas befolkning på ett eller annat

sätt deltagit i en eller flera Gacaca-rättegångar. Det har gett många människor en möjlighet att bearbeta sina personliga trauman, vilket i sin tur stärkt försoningsprocesserna på lokal nivå. De många processerna har också, menar de som är positiva till dem, bidragit till att en gemensam sanning om folkmordet växt fram. Detta har inte minst möjliggjorts genom det starka sociala trycket på, och incitamenten för, att bekänna brott.

Flera utländska organisationer, med Human Rights Watch (HRW) i spetsen, har dock varit mycket kritiska. I *Justice Comprised – The Legacy of Rwanda's Community-Based Gacaca Courts* skriver HRW bland annat: "Rwandans have had to pay the price for the compromises made in applying community-based justice to crimes as serious as genocide. Mixing elements of a modern punitive legal system with more informal conflict-resolution traditions, *gacaca* lacked a number of important safeguards against violations of due

process". HRW fortsätter med att räkna upp ett antal så kallade "fair trial violations": bland annat begränsningar i de åtalades möjligheter att försvara sig, otillbörlig påverkan av vittnen och felaktigt beslutsfattande på grund av bristfällig juridisk utbildning. Sammanfattningsvis konstaterar de: "Many decisions

were likely influenced by judges' ties to the parties in a case or their pre-conceived views of what happened during the genocide. Other cases suggest that accusations of participation in the genocide were no more than trumped-up charges linked to disputes between neighbors and relatives or the government's attempts to silence critics."

I Rwanda är det väl känt att Gacaca-rättegångarna i vissa fall har utnyttjats av personer som sett en egen vinning i det. Lögner har självklart också förekommit, både bland vittnen och förövarna. På det stora hela visar dock de undersökningar som genomförts av lokala organisationer att de flesta rwandier ändå är nöjda med processerna, och att de har spelat en stor roll i landets mödosamma försoningsprocess. Denna

När den kritiska fasen i konflikter är över ställs länderna inför frågan hur de ska kunna bygga fredliga samhällen.

bild bekräftas också av **Phil Clark**, en brittisk forskare som under många år studerade Gacaca-rättegångarna, som samlat sin forskning i monografen *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*.

Att rättegångarna tycks ha legitimitet i Rwanda har inte tystat kritikerna som dels ifrågasätter trovärdigheten i dessa studier, dels menar att vissa åtalades rättigheter kränkts oberoende av vad den allmänna uppfattningen om Gacaca-rättegångarna är. Det filosofiskt intressanta i denna debatt är att de olika uppfattningarna om Gacaca-rättegångarna emanerar ur helt olika uppfattningar om vad de egentligen är för en slags företeelse. Eller med andra ord: begreppet "rättegång" har olika innebörd för de olika debattörerna. HRW utgår i sin analys från ett västerländskt juridiskt perspektiv,

Gärningsmännen har inte bara rätt till utan till och med uppmuntras till att inte tala sanning om och bekänna brott.

där begrepp som rättegång, åtalad, vittne och domslut växt fram under ett par sekler i en form av processer som blivit allt mer professionaliserade. Gacaca-rättegångarna, å andra sidan, har växt fram dels ur en flera hundra år gammal lokal medlingstradition som i mycket liten utsträckning influerats av västerländsk juridik, dels utifrån en djupt traumatisk situation i efterspelet av en av världshistoriens värsta mänskliga tragedier. Dessa rättegångar är alltså inte, och har inte heller varit avsedda att vara, juridiska professionella rättegångar i västerländsk mening.

Den kritik som HRW och andra riktat mot Gacaca-rättegångarna bör sålunda inte tolkas som en kritik av att de lekmän som varit ansvariga för processerna inte klarat av sin uppgift. Tvärtom är det fråga om en kritik av en praktik vars upplägg och syfte skiljer sig markant från den typ av processer som HRW:s jurister har som förebild för en rättegång. Betraktar man kritiken utifrån detta perspektiv anmäler sig en moraliskt intressant fråga, nämligen med vilken rätt internationella betraktare från HRW och andra grupper aktivt försöker underminera legitimiteten hos en försoningspraktik som beslutats av Rwandas regering och som av allt att döma uppskattas av Rwandas traumatiserade befolkning. Jag förmodar att HRW:s svar på frågan skulle vara att denna praktik bryter mot människors mänskliga rättighet till en rättvis rättegång. De skulle sålunda rättfärdiga sin kritik med att ingen stat har rätt att bryta mot de mänskliga rättigheterna, ens om majoriteten i staten i fråga står bakom den förda politiken.

Personligen tycker jag att denna argumentationslinje har ett visst berättigande eftersom stater annars mycket lätt skulle kunna ta sig friheter gentemot minoritetsgrupper av olika slag. Just i fallet med Gacaca-rättegångarna finner jag dock argumentationen mer problematisk. Anledningen är å ena sidan att en postkonfliktsituation av det slag Rwanda befunnit sig i sedan 1994 är så komplicerad och skör att de berörda parternas egna försök till lösningar bör respekteras. Å andra sidan är den idealbild av en rättegång som HRW har som utgångspunkt för sin kritik långt ifrån oproblematisk. Den västerländska juridiska praktiken har professionaliserat

rättprocesserna så till den grad att juridiska lekmän, det vill säga de som för det mesta både begår och utsätts för brott, måste representeras av utbildade jurister. Såsom bland andra den norske kriminalsociologen **Nils Christie** framfört har detta lett till en situation där människor berövats makten att hantera sina konflikter på ett mellanmänniskt plan. I en postkonfliktsituation såsom den i Rwanda är detta särskilt problematiskt.

De västerländska juridiska rättsprocesserna har vidare ett intressant förhållningssätt till sanning eftersom gärningsmännen inte bara har rätt till utan till och med uppmuntras till att inte tala sanning om och bekänna brott. Tvärtom är syftet med sådana rättsprocesser att den åtalade ska försvara sig. Detta är ett förhållningssätt som är särskilt problematiskt

i en postkonfliktsituation där just sanningen kan vara minst lika viktig som rättvisa, vilket visat sig i de rättegångar som förts i internationella brottsdomstolar som inrättats exempelvis efter inbördeskriget i Jugoslavien och just folkmordet i Rwanda. Rättegångarna har av objektivitetsskäl förlagts utanför de aktuella länderna och drivits i enormt utdragna juridiska processer av opartiska jurister från främmande länder. De har därtill inte sällan fungerat

som en arena för politisk retorik från förövarnas sida. Föga överraskande är förtroendet för dessa juridisk korrekta rättegångar litet i de länder där brotten begåtts och deras värde i försoningsprocesserna i bästa fall begränsat.

Kraven på juridisk korrekta rättegångar för alla kan också leda till att förövare vare sig vittnar inför en sanningskommission eller i en rättegång. Anledningen är att få personer är villiga att berätta sanningen inför en sanningskommission om de riskerar åtal och straff. Samtidigt är förövarna efter konflikter av det här slaget ofta så många att de drabbade länderna inte har råd att genomföra rättegångar mot dem alla. Konsekvensen kan bli att väldigt få av förövarna i slutänden lagförs. Så blev det exempelvis i Bosnien, där jag själv som tjänsteman på svenska ambassaden i Sarajevo fick bevittna hur människorättsorganisationer motsatte sig försök att bilda en sanningskommission med motiveringen att det skulle undergräva möjligheterna att utkräva rättvisa. För det stora flertalet förövare har dock aldrig några rättegångar kommit att hållas i Bosnien. Konsekvensen är att bosnierna vare sig fått sanning eller rättvisa. Rwandierna har, åtminstone i betydligt högre utsträckning än i Bosnien, genom Gacaca-rättegångarna fått både och. Det borde stämma till eftertanke.

The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda. Cambridge University Press 2010.
Justice Comprised – The Legacy of Rwanda's Community-Based Gacaca Courts. Human Rights Watch 2011.

Joakim Molander är utvärderingschef på den svenska globala utvecklingsmyndigheten Sida.